

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Майстэрства творцы

Ева ЛЯВОНАВА

УГЛЫБ АДНАГО ТВОРА

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ І АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧАЕ Ё ВЕРШЫ “ПАЯЗДЖАНЕ” ЯНКІ КУПАЛЫ

Верш “Паязджане”, напісаны Янкам Купалам 27 снежня 1918 г. у Смалецку, неаднойчы прыцягваў увагу літаратуразнаўцаў. Вячаслаў Рагойша аднёс яго да вершаў “глыбока сімвалічных”, “не бяскрылых вершаў-аднадзёнак, а твораў эстэтычна паўнацэнных, глыбока паэтычных” [8, с. 7]. Твор ацэньвалі як таленавіты, выдатны, але аб’ектам спецыяльнага комплекснага аналізу ён так і не стаў. Між тым з часовай дыстанцыі верш успрымаецца як надзвычай паказальны для Янкі Купалы. Невыпадкова і небеспадстаўна ён фігуруе ў школьнай праграме сярод твораў паэта, прызначаных для абавязковага вывучэння.

На мой погляд, ёсць усе падставы разглядаць верш “Паязджане” як сінтэз нацыянальнага і агульналюдскага, узор мастацкага універсалізму, феномен якога, паводле маіх назіранняў за заканамернасцямі сусветнага літаратурнага працэсу, найчасцей дае аб сабе знаць менавіта ў крызісны час, на скрыжаванні эпох. Якраз на такім часова-рэчаісным сумежжы, “на зломе дзвюх эпох злавесным” [3, с. 148] і жыў Янка Купала.

Шэраг даследчыкаў асэнсоўвалі вобразы і матывы верша ў канкрэтна-рэальным, сацыяльным рэчышчы, у святле такіх гістарычных катэгорыяў, як Першая сусветная вайна, рэвалюцыя, грамадзянская вайна, бежанства. Уладзімір Калеснік заўважыў, што ў першыя паслякастрычніцкія гады ў Янкі Купалы “поруч з надзеяй нарастаюць адчуванні трывогі і адчаю”, у якасці адной з ілюстрацый назваў верш “Паязджане”, даў пры гэтым наступны каментарый: “У гады ваенных ліхалеццяў беларусы сталі народам-бежанцам... Ці збяруцца, ці вернуцца ў свае гнёзды?” [4, с. 347]. Бясспрэчна, гэты аспект не толькі прысутнічае ў сэнсавай палітры твора, але і з’яўляецца яе дамінантай, аднак не вычэрпвае ўсю семантычную глыбіню верша. Зрэшты, бежанства тут само па сабе перарастае межы канкрэтнага значэння – як лёсу толькі беларусаў: час паказаў, што бежанства стала, па сутнасці, эмблемай усяго ХХ ст., лёсам многіх народаў.

Яшчэ адно прачытанне верша знаходзім у Антона Адамовіча, які ў свой час успрыняў “Паязджане” як складнік своеасаблівага паэтычнага цыкла, створанага Янкам Купалам “паміж 10 лістапада – 27 сьнежня 1918 г.”; «у васяродку ягоным, – піша А. Адамовіч, – стаяць чатыры баляды (“Забытая карчма”, “Рунь”, “Буслы”, “Першы сьнег”), аплеценныя й пераплеценныя чатырма-ж вершамі таксама баляднага тыпу (“Удосвітак”, “Буралом”, “Сявец”, “Паязджане”)» [1, с. 716]. Далей ён засяроджваецца менавіта на вылучаным ім “балядавым ядры”, “сшытым” у адзінае цэлае матывам родзічагубства (парыцыду). Вершы, што яго склалі, асэнсоўваюцца А. Адамовічам як алегорыя “найглыбейшага аспэкту Купалавае рэакцыі на бальшавізм і саветызацыю” [1, с. 716].

Больш разгорнута ўражаннямі ад уласна “Паязджане” А. Адамовіч падзяліўся ў працы “Супраціў саветызацыі ў беларускай літаратуры. (1917 – 1957)”, прысвечанай памяці Адама Бабарэкі. Узгадваючы вобразы маладой дзяўчыны і вяселля, першы з якіх у дарэвалюцыйнай паэзіі Янкі Купалы часта сімвалізаваў “Маладую Беларусь”, а другі – трыумф нацыянальнага руху беларусаў, даследчык бачыў увасабленне гэтых жа “летуценняў-надзей” у вершы “Удосвітак” (1918): “...у вобразе падарожнага – носьбіта нацыянальнае рэвалюцыі, што натужна, але ўсё-ж напорна прабіраецца да свае мэты” [1, с. 774]. “Паязджане” знітанавыя з гэтым вершам часам напісання і тэмай, аднак апошняя інтэрпрэтацыя ў “Паязджане”, паводле А. Адамовіча, «ужо ў супрацьлеглым, змрочным асьвятленьні, прадыхаваным самой рэчаіснасцю. Перад намі вобраз вясельнага картэжу – “поезда” ў бяспрадаснай сытуацыі, сярод зімовай завірухі ў полі ўначы... Вясельнікі-“паязджане”, ахопленыя жахам, прымерзлыя адно да аднаго... У гэтай алегорыі чытач бачыць бяdotнае становішча беларускага нацыянальнага руху, які жорстка пераследаваўся, заганыўся глыбока ў падполье або ў беспрытульнасць эміграцыі

Ева Аляксандраўна Лявонава – даследчыца сусветнай літаратуры XIX – XX стст. Дацэнт кафедры замежнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла філалагічны факультэт БДУ (1975). Аўтар кнігі “Плыні і постаці: 3 гісторыі сусветнай літаратуры другой паловы XIX – XX стагоддзяў” (1988), навучальных дапаможнікаў для настаўнікаў “Мировая літаратура першай паловы XX века” (1997, 1998), “Мировая літаратура другой паловы XX века” (1999), “Беларуская літаратура XX ст. і еўрапейскі літаратурны вопыт” (2002), “Агульнае і адметнае: Творы беларускіх пісьменнікаў XX ст. у кантэксце сусветнай літаратуры” (2002), адна з аўтараў навучальнага дапаможніка для студэнтаў гуманітарных спецыяльнасцей “Історыя замежнай літаратуры. Другая палова XIX – пачаток XX веков” (1997), падручніка для IX класа “Беларуская літаратура” (1997), хрэстаматыі-падручніка для XI класа “Літаратура народаў свету: XX стагоддзе” (1999).

бальшавіцкай завірухай» [1, с. 774]. Верш “Паязджане” (“безнадзейны малюнак”) А. Адамовіч тлумачыў як алегорыю бязмежнага расчаравання Янкі Купалы ў сваіх надзеях на нацыянальнае адраджэнне, як негатыўную рэакцыю мастака на рэвалюцыю 1917 г. Звяртае на сябе ўвагу і трактоўка вобраз-матыву завірухі – як бальшавіцкай рэвалюцыі (“бальшавіцкая завіруха”). Гэтаксама, як адну з Купалавых “сімвалісцкіх версій рэвалюцыі” (поруч з “пажарам” і “чырвонай паводкай”) [2, с. 106], пазней будзе разглядаць вобраз завірухі і Пятро Васючэнка.

Бежанства беларусаў, эмігранцтва, расчараванне паэта ў гістарычнай перспектыве свайго шматпакутнага народа – гэта далёка не ўсе магчымыя прачытанні верша. Рызыкну выказаць меркаванне, што ў фантазмагорыю “Паязджанаў” мог быць уцягнуты і элемент аўтабіяграфічнага. Боль за родны край, фізічныя і духоўныя пакуты, дэпрэсія не маглі не адбіцца на псіхічным стане Янкі Купалы, невыпадкова ён цягам трох гадоў маўчаў як творца. Пазней, у лісце да Браніслава Эпімаха-Шыпілы ад 20 верасня 1922 г., паэт напіша: “Там (у Смаленску. – Е. Л.), жывучы праз увесь цяжкі і жудкі 1918 г., я напраўдзе быў, як непрытомны” [6, с. 452].

Нельга не ўбачыць у полісеміі вобразаў і матываў верша, у самой яго назве і абагульнена-сімвалічнага, універсальнага сэнсу – метагістарычнага, арганічна паяднанага, сінтэзаванага з тымі значэннямі, што мелі пад сабой канкрэтна-рэальны (нацыянальны і асабісты) падмурак. Паязджане – гэта людзі-цены, людзі-прывіды, рабы, духоўныя жабракі, гэта метафара адчуванняў людзей ад саміх сябе, неідэнтычнасці, духоўнай неўкарэненасці, санлівасці, немачы, смерці-пры-жыцці (або жыцця-ў-смерці) – усяго таго, што Янка Купала не стамляўся выкрываць і цягам папярэдняга свайго творчага шляху, і пазней.

Мастацкім універсализмам пазначаны не толькі змест верша. Адметнасць “Паязджанаў” – жанравая поліфанія, якая ўвабрала ў сябе прыкметы балады, сатыры, фантазмагорыі,

прыпавесці, філасофскага верша. Гэта і маленькая паэтычная антыутопія, і нават свайго роду пантаміма: надта ўжо выразную, амаль кінемаграфічную карціну прапанаваў нам аўтар.

Не ў меншай ступені поліфанічны стыль верша. У. Калеснік, падкрэсліваючы, што “Купалавыя тропы-вобразы натуральна цягаюць да рамантычнага стылю”, адзначаў: “Палітра Купалавых мікравобразаў убірае ў сябе характэрную для літаратуры пачатку XX стагоддзя ідэалагічную і эстэтычную напружанасць, трывожную дыскусійнасць, дух барацьбы розных канцэпцый жыцця і мастацтва... Купала спрабаваў сінтэзаваць эстэтычную сарыентаванасць і чуйнасць сімвалістаў і іншых неарамантычных плыняў з рэалістычным кірункам і нават з фальклорнай паэтыкай” [4, с. 305].

Верш “Паязджане” – выразнае пацверджанне таго, што паэзія Янкі Купалы, нават на ўзроўні аднаго твора, не ўкладаецца ў межы пэўнага літаратурнага напрамку, стылю. Некаторыя складнікі верша сапраўды адсылаюць да рамантызму, аднак, што ў дадзеным выпадку канцэптуальна важна, адсылаюць па прыцыпе прыцягнення-адштурхоўвання. Як вядома, вобраз-матыў дарогі, шляху, падарожжа быў адным з улюбёных у рамантыкаў (пазней у неарамантыкаў). У рамантычным разуменні – як пераадоленне фізічных і маральных перашкодаў, як няспыны духоўны пошук, як маральна-этычны выбар або паломніцтва ў шырокім сэнсе слова. Ён шматкроць дае аб сабе знаць і ў творчасці беларускага класіка. Максімальна поўна гэтыя значэнні сканцэнтраваны ў радку з верша “На шляху” (1914): “Я – шлях, якому век няма спакою” [7, с. 85]. Праз дзесяцігоддзі гэтая паэтычная формула, што ўзыходзіць да слоў Хрыста “Я – і шлях і праўда і жыццё” (Ян 14, 6, пер. В. Сёмухі), адгукнецца ў “Першай паэме шляху” Алеся Рязанова: “...я той, хто шлях і хто па ім ідзе” [9, с. 54]. Аднак у “Паязджанах” вобраз-матыў дарогі, шляху набывае палемічнае, цалкам адваротнае нападненне. Тут паказана падарожжа, па сутнасці, ніадкуль і ў нікуды; насельнікі “поез-

да” не ўсведамляюць ніякіх прасторава-часавых кропак, ніякай мэты, не маюць ніякай надзеі на вызваленне са сваёй “вечнай дамавіны”. Больш за тое, яны ў дарозе, але не ў руху – застылых ад жаху, вязе іх немаведама куды “поезд”-труна, што патрапіў у палон “злога духа злыбядухі”:

*Едуць, едуць, ані следу,
Ні праслуху, ні прагледу,
Ні прасвету, ні надзеі,
Ўсё ў зацьмішчы, ўсё ў завеі [5, с. 43].*

Гэта нешта накшталт вечнага блукання Агасфера, вобраз якога неаднойчы інтэрпрэтаваўся ў сусветнай літаратуры. Паводле паданняў, Агасфер ці то ўчыніў здзек з Хрыста і нават падняў на Яго руку, калі Ісус у невымерных пакутах нёс свой крыж на Галгофу, ці то адагнаў Яго ад парога свайго дома, калі Хрыстос хацеў на імгненне прыпыніцца, каб перавесці дыханне. Пакараннем Агасферу і стала яго блуканства, што мусіць доўжыцца да Страшнага Суда і абарочваецца для выклатага падарожніка адвержанацю, непрыкаянацю, адзінотай. Пэўныя сэнсавыя судакрананні мае верш Янкі Купалы і са старазапаветным паданнем пра Каіна – першага ў гісторыі чалавецтва братазабойцы, выклатага Госпадам выгнанца са сваёй зямлі, а таксама са шматлікімі літаратурнымі інтэрпрэтацыямі сюжэта пра “Лятучага галандца”.

Створаны мастацкай фантазіяй Янкі Купалы вобраз згубленага ў д’ябальскай завеі вясельнага поезда-прывіда, “вечнай дамавіны” сапраўды нагадвае асуджаны на вечнае блуканне па хвалях мора і часу карабель з камандай нябожчыкаў на борце. Паводле падання, каманда карабля была пазбаўлена жыцця з-за багахульніцтва свайго капітана; сустрэча з гэтым караблём пагражае маракам непазбежнай бядой. Можна прывесці і многія іншыя мастацкія версіі сюжэта пра вечнага падарожнага. Матыў гэты, як вядома, актыўна распрацоўваўся ў літаратуры перадрамантызму і асабліва рамантызму, мала хто з рамантыкаў не аддаў яму даніну. Пры гэтым у сусветнай рамантычнай традыцыі інтэрпрэтавання выклатага блуканца мелі месца тры асноўныя тэндэнцыі: у межах першай герой пададзены статычным, ён не жадае і не ўяўляе для сябе ніякіх змен, цалкам падпарадкаваны свайму незайздроснаму лёсу. Па другой версіі, герой праз сумненні, адчай, душэўна-духоўныя пакуты прыходзіць да пакаяння і прымірэння з Творцам і грамадствам. Паводле трэцяй, герой адно ўмацоўваецца ў сваёй непакорлівасці.

Відавочна, Купалава варыяцыя ў пэўнай ступені палягае ў першым з трох рэчышчаў: яго персанажы – цацкі ў бязмежнай уладзе “папаўзухі-завірухі”, якая “захліпаецца ад смеху”, “па-

зам лезе ў сэрца, ў вочы”, вабіць-кліча паязджанай “снежным начлегам” – смерцю:

*Як у моры, ў белым снегу,
Без днявання, без начлегу,
Ў бездарожжа, ў беспрыстанне
Едуць, едуць паязджане [5, с. 43].*

У святле вышэйпрыведзеных асацыяцый варты ўвагі зачын трэцяй страфы – “Як у моры...”. Палоннікамі менавіта воднай, марской або акіянічнай стыхій станавіліся ў большасці сваёй літаратурныя вечныя блуканцы, і не выключана, што ў пэўнай ступені іх семантыкай генераваны, падказаны беларускаму паэту яго верш “Паязджане”.

Аднак і тут перазовы з рамантычнай традыцыяй увасоблены па вышэйазначаным прынцеце прыцягнення-адштурхоўвання. Па сутнасці, усе героі-блуканцы ў творах рамантыкаў – гэта не бязвольныя істоты, а асобы: вечнымі падарожнымі яны так ці іначай станавіліся ў выніку бунту, непрымання або Боскіх законаў светаўпарадкавання, або грамадскага ладу. Сярод гэтых адвержаных сустракаліся і грэшнікі-багаборцы, і высакародныя героі, часам адно не выключала другое, але ў любым выпадку яны былі людзьмі асаблівымі і таму чужымі сярод большасці, сярод усіх астатніх, неслі ў сабе выклік рэчаіснасці, чаго ніяк нельга сказаць пра персанажаў Янкі Купалы. Зрэшты, верш Янкі Купалы – таксама своеасаблівы выклік, выклік і заклік адначасна, але, што называецца, ад адваротнага: выклік сацыяльнай летаргіі беларусаў і заклік схямянуцца нарэшце, узняць галаву, адпрэчыць “злыбядуху”, змяніць існаванне ў “вечнай дамавіне” на вольнае і дзейснае жыццё.

Апроч рамантызму, на верш “Паязджане” накладу адбітак і сімвалізм з яго сэнсавай полісеміяй, шматгалоссем і рухомасцю вобразаў, іх здольнасцю да сублімацыі перажыванняў самога аўтара, адкрытасцю для новых прачытанняў. Менавіта гэтымі якасцямі адметныя вобразы купалаўскага твора – поезда і паязджанаў, завірухі і поля, у якім “дымна” і “цёмна”, “беспатольна і заломна”.

У спектры канатацый, у атмасферы і паэтыцы верша ёсць сугучнасць і з экспрэсіянізмам, якому, пры ўсёй яго неаднароднасці, уласцівыя настроі бязмежнага трагізму, адчужанасці і адзіноты, распаду асобы, скепсісу ў дачыненні да чалавека і свету, абвостраны суб’ектывізм, падкрэсленая экспрэсіўнасць, абстрагаванасць вобразаў, абагульненасць іх вонкавых і ўнутраных характарыстык, гратэскавасць і ўмоўнасць, наяўнасць у мастацкай сістэме твораў гэтага напрамку вобразаў і матываў, адзначаных стыхійнасцю, разбуральна-гвалтоўнай моцай. У гэтым

плане, з улікам некалькіх асэнсаванняў твора, заснаваных на канкрэтна-гістарычных рэаліях часу, вобраз “злыбядухі, папаўзухі-завірухі” ў “Паязджанах” можа быць вытлумачаны як сімвал не толькі рэвалюцыі, але і вайны – Першай сусветнай і ўсякай наогул, што абарочваецца для людзей матэрыяльным і духоўным рэзрухам і смерцю.

Верш “Паязджане” карэлюе з многімі папярэднімі творамі Янкі Купалы. Паказальна ў гэтым сэнсе, што ў дарэвалюцыйнай творчасці паэта так часта для вызначэння хады-жыцця беларусаў выкарыстоўваюцца лексемы з пэўнымі адценнямі: *паўзіці, бадзяцца, перціся, блудзіць, пхнуцца, брысці, сноўдаць* і да т. п. Згадайма толькі некаторыя Купалавы вершы, у якіх гучаць тыя ж (поруч з іншымі) матывы, што і ў “Паязджанах”: “Як цені”, “Валачобнікі”, “Брату-беларусу”, “Свайму народу”, “У дарозе” і інш. Адгукнуцца матывы “Паязджанаў” і ў паслякастрычніцкіх творах паэта. Дастаткова прыгадаць выраз “*твой народ вернападданы*” з верша “Сыходзіш, вёска, з яснай явы...” (1929).

З сённяшняй часавай дыстанцыі верш успрымаецца не толькі як мастацкі дакумент часу, не

толькі як выява паэтавай душэўнай драмы, што ў многім стала адбіткам тагачаснай драмы беларускага народа, але і як свайго роду “звеставанне” (У. Калеснік), прадбачанне далейшага трагічнага лёсу – свайго і сваёй Радзімы. Блізкае і далёкае, нацыянальнае і агульначалавечае зніталіся ў вершы “Паязджане” – узоры мастацкага ўніверсалізму Янкі Купалы.

Спіс літаратуры

1. Адамовіч, А. Да гісторыі беларускае літаратуры / А. Адамовіч; уклад. і рэд. В. Булгакава. – Мінск, 2005.
2. Васючэнка, П. В. Беларуская літаратура ХХ стагоддзя і сімвалізм : манаграфія / П. В. Васючэнка. – Мінск, 2004.
3. Жылка, У. Выбраныя творы / У. Жылка; уклад., прадм. і камент. М. Скоблы. – Мінск, 1998.
4. Калеснік, У. Тварэнне легенды : літаратурныя партрэты і нарысы / У. Калеснік. – Мінск, 1987.
5. Купала, Я. Збор твораў : у 7 т. / Я. Купала. – Мінск, 1974. – Т. 4.
6. Купала, Я. Збор твораў : у 7 т. / Я. Купала. – Мінск, 1976. – Т. 7.
7. Купала, Я. Спадчына / Я. Купала. – Мінск, 1922 (рэпрынт. выд.).
8. Рагойша, В. Несмяротная душа Беларусі / В. Рагойша // Купала Я. Жыве Беларусь : вершы, артыкулы; уклад., прадм. і камент. В. Рагойшы. – Мінск, 1993.
9. Разанаў, А. Каб мелі шчасце ўваскрасаць і лётаць : паэмы / А. Разанаў. – Мінск, 2006.